

TRABZON AĞIZLARINDA EK FİİLİN KULLANILIŞI

A. Mevhibe COŞAR**

ÖZET

Bu çalışmanın konusunu başlıca işlevi, isimlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlamak ve fiillerin birleşik zamanlı çekimlerini yapmak olan ek fiil *i-*'in Trabzon ağızlarında kullanımına dair tespitler oluşturmaktadır. Burada ek fiil, isim ve fiillerle kullanılışı, çoğunlukla ekleşmemesi, ekleşme durumunda gösterdiği özellikler ve devrik yapılar içinde yer alışı bakımından incelenecektir.

Anahtar kelimeler: ek fiil, devrik yapılar, Trabzon ağızları

THE USAGE OF AUXILIARY ELEMENT IN TRABZON DIALECTS

ABSTRACT

This study aims to determine the usage of "*i-*" in Trabzon dialects, which enables the predicative use of nominals and hosts tense plus aspectual inflection of verbs. This auxiliary element will be handled in terms of its collocation with nominal and verbal predicates, nonaffixing characteristics, and possible behaviors in the case of affixation and scrambling.

Key words: Auxiliary element (Verb), Scrambling, Trabzon dialects

Giriş

1896 yılında İğnos Kúnos'un Anadolu ağızları üzerine yaptığı ve oldukça hayali olarak değerlendirilen sınıflandırma denemesinden sonra Ahmet Caferoğlu'nun ilk tasnifi Anadolu'da 9 ayrı ağzın varlığını gösteriyordu. Bu gruplar ortak özelliklerine bağlı olarak farklı coğrafyalardan başka bir gruba eklemenebildiği gibi kendi içlerinde alt gruplar da oluşturabiliyordu. Caferoğlu ilkinde göre daha sınırlandırılmış ikinci tasnifinde Trabzon ağzını Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölgede Kuzeydoğu ağızları içinde sayıyordu¹.

Ağızlar sınıflandırılırken çoğu zaman fonetik kimi zaman da leksik elemanlara dayalı çalışmalar yapılmaktadır. Trabzon ağızları

¹ Trabzon ağzının Erzurum ve kısmen Rize ağızları ile bir grup oluşturduğu bu tasnif ve diğerleri için bkz:

Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996, s. IX.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

üzerine çalışmaları bulunan Brendemoen, şimdiki zaman bağlantı ünlüsüne göre Trabzon ağızlarını üç grupta toplamıştır:

1. Vakfıkebir, Akçaabat, Trabzon merkez ve Maçka
2. Yomra, Arsin, Araklı, Sürmene
3. Of, Çaykara, Tonya²

Leyla Karahan da ses, şekil ve söz dizimi özellikleri bakımından Anadolu ağızlarını başlıca üç grupta toplayarak Trabzon ağızını bu gruplar arasında Kuzeydoğu Grubu Ağızları içinde göstermiştir³.

Trabzon ağızları üzerine yapılan ilk çalışmalara değinen Caferoğlu, şu isimleri zikretmektedir:

*V. Pisarev, Trabzon Şivesine Dair Birkaç Söz⁴

*Luigi Bonelli, Vocı de Dialetto Turko di Trepozinda, Budapest 1920;

*M. Räsänenin Eine Sammlung von mani Lieder aus Anatolien,

*Journal de la Societè Finno-ougrienne (1925, C. 41);

*Hamamizade, Baba Salim

² Bernt Brendemoen, Trabzon Ağızlarında Bağlantı Ünlüsü, s.19-34, Leyla Karahan, *age.*, s.XVII içinde.

³ Karahan, bu ağız bölgesinin coğrafyasını Trabzon, Rize illeri ve Hopa, Arhavi, Borçka (Artvin) ilçeleri ile sınırlar. "Bölgenin diyalektolojik yapısının teşekkülünde Oğuz dışı Türk boyları ile Türk olmayan unsurların da rolü vardır." der. Kuzeydoğu Grubu Ağızlarını üç alt gruba ayırır. Burada Trabzon ağızı, Rize Merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu ve Büyükköy ağızları ile 1. Grup içinde yer alır. *age.*, s. 99.

⁴ Caferoğlu, Trabzon'daki köylerin bile kendi ağız özellikleri ile ayrıldığına işaret ederek Pisarev'in, Neskolko slov o Trabizondskom dialekte adıyla 1900'da, Rus Arkeoloji Mecmuası 13. Cildinde küçük bir etüdünü yayınladığı bu çalışmada ileri sürülen tezleri doğru bulmaz. Çalışmayı Trabzon ağızını diğer ağızlardan ayıran özelliklerin tespit edildiği eser olarak niteler. Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara 1994, s.XX.

⁵ Ahmet Caferoğlu, *age.*, Ankara 1994, s.XX.

⁶ Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, C. I-II-III, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.

⁷ Söz konusu çalışmalar için bk. Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981. Buradan mezuniyet tezlerine ulaşmak mümkündür.

Öte yandan yüksek lisans tezi olarak Fuat Öründü, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Trabzon 2000, s.245 adlı çalışma yanı sıra, Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon Belediyesi Yay., Trabzon 2000, s. 89-98; Mevhibe Coşar, "Trabzon Atma Türkülerinde Söz dizimi Yapısı", *Uluslar arası Trabzon ve Çevresi Dil Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, II. C., Trabzon 2002; Ali Akar, "Trabzon Ağızında Eski Türkçe Leksik Unsurlar", *age.*, s.173-188; Can özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", *age.*, s.189-194; Feridun Tekin, "Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı İle ilişkisi", *age.*, s.195-202 halen Trabzon ağızı üzerine yapılmış ve yayımlanmış bulunan çalışmalar arasında sayılabilir.

⁸Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yay., İstanbul 2002, s.314.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

*Bilal Aziz Yanıkoğlu, Trabzon ve Havalisinden Toplanmış Folklor Malzemesi⁵.

Bu çalışmalara Caferoğlu'nun derlemeleri, Brendemoen'un çalışmaları ve son olarak Necati Demir'in⁶ kapsamlı eseri yanında çeşitli üniversitelerde yapılan bitirme ve yüksek lisans tezleri dahil edilebilir⁷.

Bütün bu çalışmalar ele alındığında Karadeniz ve özellikle Trabzon ağzı, yine de farklı çalışmalara elverişli bir saha olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda Trabzon ağzı özelliklerinden olmak üzere bu çalışmanın konusunu, başlıca işlevi, isimlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlamak ve fiillerin birleşik zamanlı çekimlerini yapmak olan ek fiil *i-*'in Trabzon'da kullanımına dair tespitler oluşturmaktadır.

Ek Fiil(*i-*)

Türkçenin *ol-* ve *tur-* ile beraber en eski yardımcı fiili olan *i-* bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiil yaptığı için *ana yardımcı fiil*, isimleri fiilleştirdiği için *isim fiili* adıyla anılır. Muharrem Ergin, "Tek başına kök olarak kesin ve belirli bir manası yoktur. Bu sebeple yardımcı fiil işlevindedir ve ondan başka kelimeler üretmek de mümkün değildir. Birlikte kullanıldığı isim veya fiil şekli ile bir anlam kazanır, vazife görür. Bu durum *i-*'in *ol-* fiiline çok yakın bir mana ve işlev taşıdığını göstermektedir" demektedir⁸. Ek fiilin birleşik zaman çekimlerini yapmasını, tek başına anlamı olmaması özelliğine bağlayan Ergin, ekin birleşik çekimdeki konumunu, kökü dışında sadece şekil ve zaman eklerini taşımak şeklinde tarif eder. Ancak sınırlı sayıda eki alma özelliği, fiillerin birleşik zaman çekimlerini şimdiki, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ile şart şekli olmak üzere dört zamanla sınırlı kılmaktadır diyerek birleşik çekimi de yardımcı kökün düşmesi ile ortaya çıkan bu ekli çekim olarak açıklar⁹.

Öte yandan A. von Gabain, *är-*'in *bol-* ve *tur-* ile birlikte *käl-* veya *kıl-* gibi sıradan fiiller olduğunu, '*ulaşmak, durmak, tam olmak*' anlamında kullanıldığının tahmin edilebildiğini; kullanım serüveninin önce bir modal yardımcı fiile dönüşüm ve sonra manaca değişme şeklinde olduğunu düşünmektedir. *är-* aynı zamanda bazen tasviri fiil bazen de esas fiil olarak kullanılmıştır: *aktar-u är-ür biz*

⁹ Muharrem Ergin, *age.*, s.315.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

‘aktarmaktayız, *är-miş barmış* ‘yekün ve hayat’, *är-ür barur* ‘iş görür, muamele eder’¹⁰.

Eski Türkçede(ET) *er-* şeklindeki fiil, Batı Türkçesine geçerken *r* sesinin düşmesi ve *e*’nin *i*’ye dönüşmesiyle *i-* olarak ortaya çıkmıştır. Anadolu sahasında ekin ayrıca çekim sahasının daraldığı da tespitler arasındadır

Daha ET devrinde geniş zaman çekiminde yardımcı fiil olarak bildirici fiil şeklindeki kullanımı *men erür men* (benim), *sen erür sen* (sensin), *ol erür ol* (odur), *biz erür biz* (biziz), *siz erür siz* (sizsiniz), *olar erür –ler(olar)* (onlardır) şekli yanı sıra *erür*’ün düşmesi ile eklenmiş olarak *men men, sen sen, ol ol* şeklindedir¹¹.

Divanü Lügat’it Türk’te; ‘Bir fiil ile birlikte söylenen “erdi” kelimesi, failin fiilini yapmış olduğunu haber verir. Bir fiilden sonra “ol” harfi veya turur fiili gelirse failin o işi işlemediğini, işlemek azminde olduğunu haber verir” ifadesi ile açıklanan *er-*’in ken zarf fiil eki, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart çekimleri ile *ermes* şeklinde geniş zaman olumsuz çekiminin örnekleri mevcuttur¹².

Eski Anadolu Türkçesinde *i-*’in genellikle korunduğu, vezin gereği bazen düşürüldüğü görülmektedir. Öte yandan düşmenin aşırı örnekleri olarak gösterilen *içinde-di, saçdı-dı, erişmeye-di* gibi kullanımlar vezin gereği ve hece yutumu sonucu oluşmuş olarak değerlendirilmekte ve asıl ekleşmenin Osmanlı Türkçesi döneminde gelişip bugünkü halini aldığı düşünülmektedir.

Geçmiş ve şimdiki zaman ile şart kipindeki birleşik çekimlerde ortaya çıkan bu ekleşme sırasında *i-* genellikle düşmekle beraber bu gün bile kimi durumlarda kök korunmaktadır. Yani ek fiil, ünsüzle biten fiillerde ve isimlerde genellikle ekleşirken, ünlü ile biten isim ve fiillerde ekleşme, *y* yardımcı sesini koruyarak veya çokça ekleşmeden olabilmektedir. Ekleşme fiillerde birleşik çekime bağlı olarak genellikle isimlerde bu daha azdır¹³.

¹⁰ A. Von Gabain, (çev. Mehmet Akalın), Eski Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 1988, s.129. Ayrıca eserde *är-* : **yardımcı fiil, “olmak, yapılmış olmak, mevcut olmak, bir yerde bulunmak, meydana gelmek, birine ait olmak”** şeklinde tanımlanmakta ve anlamlarına işaret edilmektedir. *age.*, s.137. Söz konusu anlamlara örnek olmak üzere Divan’da yer alan “*erdî uza erenler / erdem begi bilig tağ / aydı öküş öğütlər/ könglüm bolur aňgar sağ*” (geçmişte fazilet beyi bilgi dağı gibi adamlar *vardı*, söz söyler öğütlər verirlerdi, gönlüm onlara açılır)gösterilebilir. *Divanü Lügat’it Türk(DLT)*, (çev. Besim Atalay), C. 1, Ankara 2006, s.89.

¹¹ Muharrem Ergin, *age.*, s.316.

¹² *Ol mening birle erdi* (o benimle birlikte idi), *DLT I*, s. 430; *kamu kişi tüz ermes* (herkes bir olmaz), *DLT I*, s. 376; *neçe yitik biçek erse öz sapın yonumas* (biçak ne kadar keskin olsa da sapını yontamaz), *DLT I*, s. 384.

¹³ Muharrem Ergin, *age.*, s. 318.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

Bugün ek fiilin dört kipi vardır:Şimdiki zaman(geniş zaman), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart. *i-* fiilinin şimdiki zaman eklerine *bildirme ekleri* denir. Ancak 3. şahıslarda *i-* fiili değil, *dur-* yardımcı fiili ekleşmiş görülmektedir. Bu yardımcı fiilin ekleşmesi ile ortaya çıkan *-dır/-dir/-dur/-dür*; *-tır/-tir-/tur/-tür* ekleri 3. şahıslarda isimlerden sonra bildirme eki; çekimli fiillerden sonra kuvvetlendirme ve ihtimal eki olarak adlandırılır¹⁴.

Trabzon Ağzlarında Ek Fiil

Trabzon ağzlarında ek fiilin kullanımı iki şekilde dikkat çekicidir¹⁵. Birincisi, ek fiil çoğunlukla düşmemektedir. İkincisi ve daha dikkat çeken de ek fiilin devrik kullanımıdır¹⁶.

Sadece Caferoğlu ve Brendemoen'un¹⁷ derlemeleri üzerinden yapılacak bir değerlendirmede ek fiilin tek başına bir fiil değerinde kullanıldığı örnekler dikkat çekicidir. Burada Caferoğlu(C), Brendemoen (B) ve Demir (D) metinlerinden örneklerle ek fiilin Trabzon ağzındaki türlü kullanımlarına yer verilecektir¹⁸:

1. Ek Fiilin Korunması:

Burada ek fiilin hem isim hem fiillerle kullanılırken ekleşmediği görülür.

1.1. Birleşik Zaman Çekimlerinde

padişahın oğli-da vezirini alarak penum sevgilim nereya **kitmişisa** oni bulacayım deyerek yola revan oldiler. (C, s.182)

işte tedem hek'a:y_ **ederdiğ**. (B, s. 82)

kimsä **gelmemiş idi** orıyâ. (B, s.20)

..çocukları çok **seveller_ imiş**. (D II, s.3)

bayrāmızı gidip gelip kimse **alamaz_ imiş**. (D II, s.59)

¹⁴ Mustafa Özkan vd.; *Yüksek Öğretimde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001, s. 503.

¹⁵ Demir, bölgede ek fiilin şimdiki ve geniş zaman çekiminde örneklerinin çok, geçmiş zaman ve şart çekimlerinin ise daha az olduğunu söyler. Ek fiilin kullanılmasında görev bakımından bir fark olmadığını, şekil bakımından bazı farklılıklarla karşılaşıldığını dile getirir. Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağzları*, C. II, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006, s.455. Demir, *i-'*in zaman eki almış şekillerini ses uyumu bakımından da incelemiştir. Buna göre Trabzon ağzında ek fiilin ekleşmemiş şekli çoğunlukla ilerleyici ünlü benzeşmesiyle kelimenin son ünlüsü ile kalınlık-incecik uyumuna girmiştir. Ancak ek fiilin uyum dışında kaldığı örnekler de "...eşerdik bi guyi (eşerdik bir kuyu) (DII, s. 96) , galandar eskiden yo_ idi (eskiden kalandar yoktu) (D II, s.209) tespit edilir. *age.*, s.165-166.

¹⁶ Ek fiilin çekiminde *-dir* eş biçimliğinin kullanılışı için bkz. Bernt Brendemoen, "Some Remarks on the Copula in a 'Micro-Dialect' on the Eastern Black Sea Coast", *Türk Kültürü Araştırmalar*, 32/1-2, 1994, s.107-115.

¹⁷ Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon*, Volum I-II, Oslo 2001.

¹⁸ Alıntılarda kaynak eserlerdeki işaretler esas alınmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

1.2. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanılması:

sabaa ik'i saat Daa **var_ idi.** (B, s. 17)

Giti anlıyamadi, meger Gıratları'n dillerininun altları **çatal_ idi.**(B,s.74)

işte çok **çocuk iduk** haçan yapıldı buriya. (B, s. 37)

haçan Gelduk kimse **yo:_ idi.** (B, s. 81)

şimdi yayla yüzgari **keskin_ idi.**(C, s.229)

Bu hacının bir oğli bir kız çocuğı **varidi.**(C, s.195)

o oğullisi **teli idi**, oğursizi **agilli idi.**(C, s.171)

ben de **şöfor_ udum**¹⁹.(D II, s. 80)

beş **hane_ imiş .** (D II, s. 22)

2.Ek Fiilin Ekleşmesi

Ölçünlü dildeki ekleşme yerel söyleyişlere bağlı olarak uyum dışı da olsa gerçekleşir.

2.1. Birleşik Zaman Çekimlerinde:

<keten dokumasi > yok ş indi, **bilürdük** ama otuz seneden beri yaptuumuz yok eski'den **yaparduk.** (B, s.15)

kardaşum var_ idi, kardaşimlän **dururdi.** (B, s. 81)

yedi sene sonra memleketime döndüm, **evlenecektim.** (C, s. 243)

buni bu çalguci eviñe helvacı **almışdi.** (C, s.197)

pelgi o zamana **yerişmemişduk**²⁰. (D II, s. 323)

ölane **sormazlardı.** (D II, s.406)

2.2. İsimlerin Yüklem Olarak Kullanılmasında:

o vakıtta kıtlık **vardı.** (B, s. 87)

ben **çocuGdum.** (B, s.51)

evvelden padişahın pir oğli **varmış.** (C. 199)

böyle varlık **yokdi.** (D II, s. 71)

¹⁹ Demir, Trabzon ağızlarında yuvarlaklaşma bahsinde ek fiilin durumuna değinmemekle beraber genellikle kelime ve ek düzeyinde yuvarlaklaşma eğilimi olduğuna dikkat çeker. *age.*, s. 186-187. Ancak metinlerinde *yō_ūdu cehizcium Ki* gibi i-'in yuvarlak şekilli örneklerine rastlanır. Hatta aynı konuşucuda *yō_ idi*, *yoğ_ udi*, *yō_ūdu* biçimlerinin tespiti dikkat çekmektedir (D II, s. 54). Bu durum Caferoğlu'nda bir dörtlükte "oku ey ulu taşımi/ kör halikun hükmedini/ Pin yıl 'umur surmuşudur/Aldum çihanin dadini" (*age.*, s. 143); Brendemoen'da " kepler ba:li üdiler" (Kelpler/köpekler bağlı idiler) şeklinde görülmektedir. (*age.*, s. 183)

²⁰ belki o zaman yetişmemiştik, büyümemiştik.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

2.3. Ekleşmenin Aşırı Olması:

Bu durum, Muharrem Ergin'in ifadesi ile Eski Anadolu Türkçesinde bile ek fiilin düşerek ekleşmesinin aşırı örnekleri sayılmakla Trabzon ağızlarında *i-*'in hem isim hem de fiillerle kullanılışında dikkat çeker²¹.

sen pana poyle **yapaçādın** temiş. (C, s.199)

..boyle boyle dedi rüyama dedi bir kız **g'eldidi**. (B, s.71)

sen kak bi su ver **dedi mi:di**. (B, s.211)

bobasına daħa bī_şē **demedu_du**. (D II, s. 95)

purda her_gün peş kişi on kişi **öldüdü** purda. (D II, 322)

ağla anam ağla pu ağlanacak pir yığıt **teliganlıdi**. (C, s. 229)

goyununuz da **var midi?** (B, s.121)

ustalio:lu Mustafa var_idi nenemün **emi çesidi**, Ba°bamun **tayisedi**. (B, s.84)

esgiden bir keyik **varmışdi**. (D II, s.329)

evlīm, on çocuk **babasīm** (D II, S.6)

3. Ek Fiilin Devrik Kullanımı:

Burada öncelikle devrik kullanım üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Türkçede yardımcı unsurun önce, asıl unsurun sonra gelmesi temel bir yapı özelliğidir. Kelime grubu ve cümle kuruluşunda bu sıra temel bir kural olarak işler²². Ancak konuşma ve şiir dilinde söz diziminin bu temel kuralının ihmal edilebildiği de bir gerçektir. Vezin

²¹ Ergin bu durumu 'vezin gibi dış zaruretlere veya haploloji ile ortaya çıkmış istisnalar' sayar. *age.*, s.327. Görüşlerine başvurduğumuz araştırmacılar tarafından, kelime sonunda /k/ sesinin iki ünlü arasında /y/ yahut /ğ/ ya değiştiği, daha sonra bu sesin erimiş olabileceği (<yapacağ-idin <yapacak i-di-n)ve böylece yanındaki ünlüyü uzatabileceği; veya ünlüyle biten kelimeye ünlüden ibaret ek fiil geldiği için arada /y/ ünsüzünün türemesi ve bir süre sonra da erimesiyle önündeki ünlüyü uzatabileceği (<teliganli-y-i-di < teliganl-ıdi) böylece hece kaynaşması olacağı fikri ağırlık kazanmıştır.

²² "Amerikalı dilbilimci Greenberg, cümlenin temel öğeleri özne-nesne ve eylemin düz cümledeki dizilişini incelemiş ve mümkün altı dizilişten dünya dillerinde yalnız üçünün hakim olduğunu görmüştür. Böylece dünya dillerini düz cümledeki temel öğelerin dizilişine göre Özne-Nesne-Eylem, Özne-Eylem-Nesne ve Eylem-Özne-Nesne dilleri olmak üzere üç gruba ayırarak bir dil tipolojisi öne sürmüştür. Bu sınıflama dillerdeki en temel, fazla bir anlam özelliği taşımayan tümcelerdeki sözcük dizilişine göre yapılmıştır. Buna göre Türkçe, Moğolca, Japonca gibi diller ÖNE grubuna girmektedir.", K. Güray Çağlar, "Türkçede Sözcük Dizilişi ve Dil Tipolojisi", Genel Dilbilim Dergisi II/1-2, 1978, s. 55-56.

gereği veya konuşucu tarafından öncelenen bir ögenin öne geçmesi kaçınılmaz olmaktadır. Türkçede cümlelerin kurucu unsurları bakımından ÖNY dizilişi belirleyicidir. Aynı zamanda Türkçe söz diziminin öncelenen unsura bağlı olarak kıvrak bir yapısı olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda yüklem yerine bağlı olarak devrik ve kurallı yapılara ilişkin farklı yorum ve değerlendirmeler de söz konusu olmuştur²³. Burada, yüklem sonda olmadığı devrik yapıların Türkçenin özel bir kullanım imkanı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Ömer Demircan devrik cümle konusundaki çalışmalarının sonunda evrensel dil bilgisinin bugünkü yorumuna göre, Türkçenin dip yapıda eylemi sonda bir dil olduğu yorumunu doğru saymakla beraber Orhun Abidelerinden itibaren devrik dizimin izlerini sürerek²⁴ yaygın kanaatin aksine ‘Türkçenin yüzey yapıda tümce eylemi sonda değil, ortada bir dil’ olduğu yargısını gerekçeleri ile dile getirir²⁵.

Trabzon ağızları söz diziminde devrik cümle ölçünlü dile nispetle sık kullanılan bir yapı olarak dikkat çeker²⁶. Bu noktada ek fiilin devrik kullanımını ise başlı başına orijinal bir durumdur.

²³ Devrik cümle, varlığı ve geçerliliği uzun süre tartışılmış bir yapıdır. Haydar Ediskun, ata sözleri ve deyimlerde sıkça rastlanan devrik yapıların işlevini belirlemek için yaptığı çalışma ile Oğuz Kağan Destanından başlayarak beş eserde devrik cümleler belirler. 845 sayfa tutan bu beş eserde 505 devrik cümle vardır. “Devrik Cümle Üzerine Bir Araştırma”, Türk Dili, S. 100, Ocak 1960, s. 193-197. Benzer bir çalışmayla T. N. Gencan, Divanu Lügat-it Türk’ten başlayarak devrik cümlelerin varlık ve kullanım amaçlarını inceler. Başlangıçtan beri devrik cümlelerin varlığını ortaya koymaya çalışır. “Devrik Cümle”, VIII. Türk Dili Kurultayı- Bilimsel Bildiriler, TDK Yay., Ankara 1960, s. 45-47. Musa Duman, “Devrik Cümle ve Vesayetname’deki Örnekleri” adlı çalışmasında tarihi metinler üzerindeki değerlendirmelerden hareketle devrik cümlelerin bir ifade şekli ve üslup özelliği olarak sürekliliğine işaret etmiş, ancak yapının bu metinler itibarıyla kullanım sıklığı bakımından çok gerilerde kaldığını dile getirmiştir. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2003, s. 209-223. Devrik cümle ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yeter Torun, *Nurullah Ataç’ın Denemelerinde Devrik Yapılar*, ÇÜ SBE (Basılmamış Doktora Tezi), Adana 2005, 245 s.

²⁴ Ömer Demircan, “Devriklik Devşirme mi?” Çağdaş Türk Dili, S. 43, Eylül 1991, s. 303.

²⁵ Ömer Demircan, “Dil Devrimi ve Devrik Tümce”, Dil Dergisi, S. 4, Ankara Ocak 1992, s.31.

²⁶ Leyla Karahan, Türkçede genellikle sonda bulunan yüklem Anadolu ağızlarında belirli bir eğilime tabi olmaksızın çeşitli sebeplerle yer değiştirme özelliğine işaret eder. Kuzeydoğu grubu ağızları içinde gösterdiği Trabzon ve Rize ağızlarında yüklem sistimli olarak başa gelmesiyle ortaya çıkan cümle yapısının yaygınlık bakımından bölgenin diğer kesimlerine göre ayırıcı bir özellik olduğunu söyler. age., s. 103. Ayrıca Mehmet Özmen, “Trabzon ve Yöresi Ağızlarında Sözdizimi Özellikleri” adlı çalışmasında incelediği örneklerden hareketle, Trabzon ve yöresi ağızlarında devrik cümle kullanımının ölçünlü dile göre daha sık olmakla beraber sıklık derecesinin her yörede aynı olmadığını, aynı yöre içerisinde bile farklı sıklıkların bulunduğunu söylemektedir. *Uluslar arası Trabzon Dil-Tarih ve Edebiyat Sempozyumu*, 15-17 Mayıs 2006, Trabzon.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*

3.1. Ek Fiilin Yüklem Yaptığı Öge İle Kullanılması:

Bu durumda ek fiil, çekim gereği olması gereken yerdedir. Yüklem yaptığı isimle veya fiilin birleşik zamanlı çekiminde kullanımı kurala uygundur. Ek fiil çoğunlukla ekleşmeden kullanılmaktadır ve yeri yüklem öncelenmesi ile devrik halde **ha burda idi** çamlar (B, s. 81)

kimsä **gelmemiş idi** oryâ. (B, s. 20)

uç kardaş idi bular. (B. 21)

çelie şindi **eşerıdık** bi guyi. (D II, s.96)

onlar **kalınlar idu** onlar, soyulmuş, kalındur. (D II, s. 342)

3.2. Ek Fiilin Devrik Yapıda Kullanılması:

Burada ek fiilin bağımsız bir asıl fiil işlevi üstlendiği ve isimlerle kullanılırken öne geçtiği örnekler söz konusudur. Ek fiil çekim işlevini tamamen terk ederek devrik kullanılan bir asıl fiil gibi hareket eder. Ancak buradaki çoğu örnekte, ek fiilin şimdiki zaman(genişzaman) çekimi vardır ve Brendemoen'un isabetle işaret ettiği gibi bildirme eki olarak son seste *r* ünsüzünün Trabzon ağzının bir özelliği olmak üzere düşmesi ile kullanılmaktadır²⁷. Ancak asıl dikkat çekmesi gereken; burada bir ismi yüklem yapma işlevi ile kullanılan *i*'in, bildirme ekinden önce yani *adeta* kendisi ve *tur-* ile beraber üst üste kullanılmasıdır. Yine Brendemoen'un da yer verdiği *burası da idur oda, burası da idu hayat, bu da idu yatma odası, o da idu konsol , boşluk idu dışarı* (B, s. 15-16) gibi örnekler, **(ek fiil+dir bildirme eki)** şeklinde özel bir kullanıma aittir. Üstelik, cümle kuruluşça devrik değildir, ek fiil devrik kullanılmıştır; yeri itibarıyla öne geçmiştir ve cümlede kendisinden sonra gelen ismi, yüklem konumuna taşımaktadır.

Öte yandan ekleşmiş olarak bildirme ekinin de devrik kullanım örnekleri hem konuşma hem şiir dilinde yaşamaktadır:

Hukumatun konağı

Altı**dir** mapushana

²⁷ Brendemoen bu durumun Grek dilinin bir refleksi veya Eski Anadolu Türkçesi ses özelliklerinin bir hatırlatması olabileceğini öne sürer. Bernt Brendemoen, *agm*[16 no'lu dipnot], s.107-108. Ali Akar'ın hatırlatmasıyla işaret etmek gerekir ki; Trabzon ağzlarının bir özelliği olmak üzere *r* ünsüzünün düşmesi, bugünkü bazı Anadolu ağzları yanısıra Güney Azerbaycan'da da yaygın bir özelliktir : “*Heyder Baba dünya yalan dünyadı (<dünyadır)/Süleymanman Nuhdan galan dünyadı (<dünyadır).*”

kalduğ karşı karşıya
Söyleyip-ta külsena(C, s. 236)²⁸

Nitekim öğrenilen geçmiş zamanda Demir'in verdiği "içinde tatallar var imiş unnarın. Tatallar **iyîmiş** mesela daha insafli"²⁹ örneği ile şiir dili örneği olarak Caferoğlu'nun şu derlemesi, görülen geçmiş zaman çekiminde de ek fiilin devrik kullanım yoluyla bağımsızlığının işareti gibidir.

hasret fena şeydur
insan duramaz
bilmem oyle çok mi
iyudum yaramaz. (yaramazdım) (C, s. 158)

Farklı olarak bu devrik dizim içinde ek fiilin anlamca bir tamamlayıcıya veya cümle içinde bir unsura dönüşeceği sıfat fiil grubu³⁰ veya sıfat tamlaması oluşturma işlevi ile kullanıldığı örnekler de vardır.³¹

süt alurdiler parasın çıkar verurdiler, haçan **idiler burda**. (B, s. 37)
habu sol ayağum biliyirum **idi tirenun altına**, oyle zannediyiru.

²⁸ Vakfikebir yöresinden yapılan bu derleme "Epdum yanacîni/ Ne tatlidur ne tatli/ Saşlarumdan veremem/ Saşlarumdur fiatli" örneği ile birlikte gerek devrik dizimin Trabzonun batısındaki örneği olması gerekse ek fiilin kullanımı bakımından dikkat çekmelidir (Caferoğlu, age., s.247).

²⁹ Demir, ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde bu örneği teklik 3. şahısta ölçünlü dilde "iyi imiş" olarak ifade eder (age., s.3). Ancak bağlam gereği ifade, onların tatarları imiş mesela daha insafli şeklinde yorumlanmalıdır. Zira burada konuşucu, Rus işgalinden söz etmektedir. Rus birlikleri içindeki Ermeni askerlerle diğer askerlerin tutmunu kıyaslamakta ve "Onların arasında Tatarlar varmış –ve-mesela Tatarlar daha insafli imiş" demektedir. Şalpazarından derlenen bu örnek, Brendemoen'un ek fiilin bu şekilde kullanımı için Turgut Günay'a da dayanarak yaptığı Rize –Trabzon arasına yönelik sınırlamayı da genişletmektedir. (agm., s. 108)

³⁰ "idi" biçimi bu haliyle artık arkaik sayılan "idük" yapısı ile ilgili olabilir mi? Ek fiilin –duk sıfat fiil eki ile kalıplaşmasından oluşan 'idük' için bkz. Rıdvan Öztürk, "Eski Osmanlıcada ve Türkmencede 'idük' Yapısı ", <http://ridvanozturk.com>, 20 Mayıs 2008. 8-12 Kasım 1999, (VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde sunulmuş bildiri).

³¹ Şu örnekler konuşma üslubunda devrik dizilimin nasıl bir zihin hareketi geliştirdiğini göstermesi bakımından ayrıca ilginçtir: *Elbise kaç idi metresi kumaşi?* (elbisenin kumaşının metresi kaç –lira- idi?)(B. 89) ; *bilmiyorum tâbi o zaman pâdişah zamani şey zamaunda de_il cumhuriyet*.(bilmiyorum, tabi o zaman cumhuriyet zamanı değil, padişah zamanı.) (D, s. 319) *benim yaylam_idu aşşā yukarı o dedemun, babamun dedesi bayburt'un çāmāş köyü vardı ordan yer almış, orıya yaylıya giderik biz*.(D, s. 412)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

bu yerlilerden **var idi** koçakariler, eldiler hep³². (B, s.81)

Sonuç

Rize İli Ağızları adlı eserinde Turgut Günay, "isim fiilinin yaygın Türkçe bünyesinde, isimlerin bildirme durumları için çekimi yoktur; bunun yerine, I., II. teklik ve çokluk şahıslar çerçevesinde şahıs ekleri, III. teklik ve çokluk şahıslar çerçevesinde de Eski Türkçedeki *tur-* yardımcı fiilinden gelişen biçimlere bağlı çekimlerle karşılaşılır. Bölgemizde de bu sağlam geleneğe büyük ölçüde uyulmuş olmakla birlikte....bazan *i-* isim fiilinin morfolojik kimliğine aykırı bir kullanılışla, isim gibi şahıs eklerine bağlanabildiği görülür" demektedir. Günay, "*i-sun, i-dur, i-yık*" gibi biçimleri 'analoji yoluyla ortaya çıkan', Rize yöresi için karakterize ve Türkçe için ilgi çekici ve ender kuruluşlar olarak değerlendirir. Eski Türkçedeki *er-*'ten gelişen *i-*'in isim gibi şahıs eklerine bağlanabildiğini söyler. Ancak *i-*'in "*onun da ismi i-dur Sabire*"(onun ismi Sabiredir), "*i-dur heram*"(haramdır) cümlelerinde devrik duruşuyla kendisinden sonra gelen isimle ilişkisi üzerinde durmaz³³. Söz gelimi [isim + (*i-*) + zaman eki + şahıs eki] (hasta+i-di-m) ölçünlü dilde de mümkün bir kullanım iken [isim + (*i-*) + dur] yapısı, *i-*'in analoji ile isim işlevine geçmesiyle açıklanabilir mi? Yani devrik kullanımda da [(*i-*) + dur + isim] analoji ile mi oluşmaktadır?³⁴

Şiir dilinde de ekleşmiş ve ekleşmemiş örnekleri yine devrik kullanımla tespit edilen ek fiil, *er-* şeklinin Divanü Lügat'it Türk'te yer alan

Erdi aşın taturgan

Yawlak yağğ kaçurgan

Orag süsin kaytargan

Bastı ölüm axtaru³⁵ örneğiyle bakışların farklı yönleri çekilmesini gerektirmektedir.

Brendemoen, bildirme ekinin özellikle devrik kullanımını göz önünde bulundurduğu çalışmasında Trabzon ağızlarında tespit edilen bu özelliği Modern Grekçe ile Eski Anadolu Türkçesi etkilerine

³² *burda oldukları zaman aldıkları sütün parasını verirdiler.*

bu sol ayağımın tren altında olduğunu(kaldığını) biliyorum, öyle zanned...

bu yerliler arasında bulunan kocakuların hepsi öldü.

³³ Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, TDK yay., Ankara 2003, s.181-182.

³⁴ *Soyadım hacımemişün kızı idüm/kızıyım/iyim da/i:düm da hespinunkarisi/ailesi*

(Soyadım, Hacı Memiş'in kızındım/kızıyım/iyim da/ idim de Haspinin karısı/ailesi) (B, s.30) örneği ek fiilin aidiyeti pekiştirmek üzere tek başına kullanımı için ilginç bir örnek olsa gerektir.

³⁵ Aşını tattırandı/ yavuz düşmanı kaçırandı/oğrak askerini geri döndürendi/ onu ölüm bastı, aktardı. (DLT I, s.516)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

bağlayarak tartışır³⁶. Ancak ek fiilin üzerine *tur-* yardımcı fiilini alarak ve üstelik devrik kullanılışı, öyle sanıyoruz ki eski *er-* in bağımsız fiil olduğu zamanların bir kalıntısıdır³⁷. Karadenizde ısrarla ekleşmemekte direnen ek fiil, bir de devrik dizimin “önceleme” imkanından yararlanarak adeta bağımsızlığını ilan etmektedir.

Türkçe, kelime kadrosu bakımından kullanıcılarının özensizliği ile yabancı dillerin etkisine açık kalsa da dilin temel malzemesini koruma ve yapısı konusunda bir o kadar tutucu bir dil. 6.-7. yüzyıllara tarihlenen isim fiilin ekleşme eğilimi, bu tutuculuğun bir uzantısı olarak Trabzon ağızlarında ekleşmeyerek, katmerli çekimlenerek, kendisinden sonra *-dur* bildirme ekini alarak ve nihayet devrik kullanılarak türlü şekillerde varlığını koruma çabasına dönüşmüştür. Bu durumun Trabzon ağızlarında *ng* sesinin ayrışması, ön seste b-ünsüzünün korunması, t/d ve k/g ses değişiklikleri, söz varlığının Eski Türkçe ile ilişkisi yanında, farklı mukayese ve yorumlara açık, incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken konulardan olduğunu düşünmekteyiz.

Kaynaklar

- BRENDEMOEN Bernt, “Some Remarks on the Copula in a ‘Micro-Dialect’ on the Eastern Black Sea Coast”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 32/1-2, 1994, s.107-108
- BRENDEMOEN Bernt, *The Turkish Dialects of Trabzon*, Volum I-II, Oslo 2001.
- CAFEROĞLU Ahmet, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK yay., Ankara 1994.
- ÇAĞLAR K. Güray “Türkçede Sözcük Dizilişi ve Dil Tipolojisi”, *Genel Dilbilim Dergisi* II/1-2, 1978, s. 55-56.
- DEMİR Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, C. I-II-III, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.
- DEMİRCAN Ömer , “Devriklik Devşirme mi?”, *Çağdaş Türk Dili*, S. 43, Eylül 1991, s. 303-308.
- DEMİRCAN Ömer, “Dil Devrimi ve Devrik Tümce”, *Dil Dergisi*, S. 4, Ankara Ocak 1992, s.22-31.

³⁶ Bernt Brendemoen, *agm.*, s.107-112. Bu tartışmada Adana’dan derlenen “baba gızın çok **muyudur**/bir gız sana çok **muyudur**/gırlası emmilerim/heç oğlunuz **yok muyudur**” (*Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* I, TRT Müzik Dairesi yay., Ankara 2000, s. 95.) örneği, ek fiilin kullanılışı ve bu kullanımın yayılma sahası itibariyle ilgi çekici olsa gerektir.

³⁷ Divan’da geçen “**yagi erür** yalngukunğ nengi tawar/ Bilig eri yagısın nelik sewer” (İnsanoğlunun malı **düşmandır** /bilgi adamı niçin düşmanını sever) ifadesinde “**yagi er-ür**” (düşmandır), *er-*’in geniş zaman çekimini Trabzon ağızlarındaki kullanılışı bağlayan ve bildirme işlevini icra eden bir örnektir. (*DLT* III, s. 385)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008

-
- Divanü Lügat'it Türk*, (çev. Besim Atalay), C. 1, Ankara 2006
- DUMAN Musa, "Devrik Cümle ve Vesayetname'deki Örnekleri"
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İÜ Edebiyat Fakültesi yay.,
İstanbul 2003, s. 209-223.
- EDİSKUN Haydar, "Devrik Cümle Üzerine Bir Araştırma", *Türk Dili*, S. 100, Ocak 1960, s. 193-197
- ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yay., İstanbul 2002.
- GABAİN A. Von (çev. Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara 1988.
- GENCAN T. Nejat, "Devrik Cümle", *VIII. Türk Dili Kurultayı-Bilimsel Bildiriler*, TDK yay., Ankara 1960, s. 45-47.
- GÜNAY Turgut, *Rize İli Ağızları*, TDK yay., Ankara 2003 .
- KARAHAN Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996, s. IX.
- Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi I*, TRT Müzik Dairesi yay., Ankara 2000.
- ÖZKAN Mustafa- vd, *Yüksek Öğretimde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001
- ÖZMEN Mehmet, "Trabzon ve Yöresi Ağızlarında Sözdizimi Özellikleri" *Uluslar arası Trabzon Dil-Tarih ve Edebiyat Sempozyumu*, 15-17 Mayıs 2006, Trabzon.
- ÖZTÜRK Rıdvan, "Eski Osmanlıcada ve Türkmencede 'idük' Yapısı", <http://ridvanozturk.com>

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/3 Spring 2008*